

АЛИМОВ Хўжагелди

Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси
Дин психологияси ва педагогика
кафедраси профессор в.б.,
психология фанлари доктори (DSc)

ПСИХОЛОГИЯДА МЕТОДОЛОГИК ДИЛЕММА: ТУРГУН ВА НОТУРГУН ДИНАМИК ТИЗИМЛАР ТАҲЛИЛИ

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ДИЛЕММА В ПСИХОЛОГИИ: АНАЛИЗ УСТОЙЧИВЫХ И НЕУСТОЙЧИВЫХ ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

METODOLOGICAL DILEMMA IN PSYCHOLOGY; AN ANALYSIS OF STABLE AND UNSTABLE DYNAMIC SYSTEMS

Аннотация: Мазкур мақолада диний материалларни таҳлил қилишда олимлар тўқнаш келадиган муаммо ҳақида фикр юритилади. Дин психологиясида соф материалистик ёндашув таҳлилнинг бир ёқламалигига олиб келади. Бунга мисоллар кўп. Бу камчиликни бартараф этиш учун янги ёндашув талаб этилади. Бу ёндашув дин психологиясига янги тамойилнинг киритилиши зарурлиги билан белгиланади. Илоҳийлик тамойили мазкур муаммонинг ечимидир. Бунинг учун тургун ва нотургун тизимлар масаласини ҳал этишга тўғри келади. Мақолада мана шу масалалар ёритилади.

Калит сўзлар: методология, дин психологияси, тургун динамик тизимлар, нотургун динамик тизимлар, материалистик ёндашув, илоҳийлик тамойили, мувозанат, тартибсизлик, динамика.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема, с которой сталкиваются ученые при анализе религиозных материалов. В психологии религии сугубо материалистический подход приводит к односторонности анализа. Примеров этому немало. Для устранения данного недостатка требуется новый подход. Этот подход обусловлен необходимостью введения в психологию религии нового принципа. Принцип божественности является решением данной проблемы. Для этого возникает необходимость рассмотрения вопроса

устойчивых и неустойчивых систем. В статье освещаются именно эти вопросы.

Ключевые слова: методология, психология религии, устойчивые динамические системы, неустойчивые динамические системы, материалистический подход, принцип божественности, равновесие, хаос, динамика.

Annotation: This article examines a problem faced by scholars in the analysis of religious materials. In the psychology of religion, a purely materialistic approach leads to a one-sided analysis. There are many examples of this. To overcome this shortcoming, a new approach is required. This approach requires introducing a new principle into the psychology of religion. The principle of divinity offers a solution to this problem. This, in turn, necessitates consideration of the issues of stable and unstable systems. The article addresses these issues.

Keywords: methodology, psychology of religion, stable dynamical systems, unstable dynamical systems, materialist approach, principle of divinity, equilibrium, chaos, dynamics.

КИРИШ

Психология фанида шундай масалалар борки, у бевосита дунёқараш билан боғлиқ. Масалан, ёш даврлари масаласи шулар сирасига киради. Маълумки, инсоннинг туғилгандан то ўлгунгача бўлган ҳаёт йўли қатъий аниқланган филогенетик программага асосланади. Бошқача айтганда, болалик, ўсмирлик, ёшлик, етуклик, кексалик каби ёш босқичларининг тартиби ҳали инсон дунёга келмасдан туриб, олдиндан дастурлаштирилган. Мана шу олдиндан дастурлаштирилганлик, умр “нарвони”нинг пиллапоялари олдиндан ҳар қандай одам учун мустабид ҳолда аниқланганлиги инсонни беихтиёр диний мулоҳазаларга ундайди. Ёки ким томонидан олдиндан дастурлаштирилган деган табиий савол туғилади, яъни дунёнинг Яратувчиси ҳақидаги фикрларни чақиради.

Ёш босқичларининг олдиндан аниқланганлиги ҳодисасининг ўзиёқ олимларни фанда атеизмга асосланган методологик принципларни қайтадан кўриб чиқишга ундайди. Бу эса ўз ўрнида дунёқараш, эътиқод, маслак деган тушунчаларни қамраб олади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Масала бошқача қўйиладиган бўлса, шундай фикр келиб чиқади: фан қандай вазиятда

тезрок ривожланади, яъни атеизмга асосланган методология биланми ёки илоҳийликка асосланган методология биланми? Шу саволга жавоб беришдан олдин эътиборни фан тарихи бўйича мутахассис, инглиз биохимик олими Жозеф Нидхемнинг бир фикрига қаратиш мақсадга мувофиқ. Ж. Нидхем ўзининг Хитой фан ва техникасига бағишланган асарида шундай деб савол қўяди: «Нима учун Хитой ҳозирги замон фанининг ватани бўла олмади?» Дарҳақиқат, нима учун инсониятга компас, портловчи модда, ёзув станогига ўхшаш муҳим кашфиётларни берган, алгебра ва фалакиёт каби фанларда улкан мувафакқиятларни қўлга киритган Хитой бемалол ҳозирги замон фанининг бешиги бўла олмади? Саволга жавоб берар экан, Ж.Нидхем кўплаб сабаблардан иккитасини алоҳида ажратиб кўрсатади: хитой жамиятининг бюрократик структураси ва “олий қонун чиқарувчи” илоҳийлик ғоясининг мавжуд эмаслиги. Бошқача айтганда, Хитой фанининг ривожига салбий таъсир кўрсатган омиллардан бири уларнинг методологиясида илоҳийлик ғоясининг, Аллоҳ тушунчасининг йўқлигидир. Тарихга назар ташласак, бизнинг заминимиздаги илм-фан гуркираб ривожланган уйғониш даврида буюк мутафаккирларимиз табиат қонунларининг сақланиши ва бу қонунларнинг илоҳий мантиққа эга эканлиги тўғрисидаги фикрларга таянишиб, ўзларининг машҳур асарларини яратганлар [3].

Ўша илоҳийлик тушунчасининг ўзи ҳам фанда икки хил талқин қилинади. Фикримизни ойдинлаштириб олишимиз учун Лейбниц билан епископ Кларк ўртасидаги ёзишмаларга диққат қилайлик. Маълумки, Кларк Ньютон тарафдори эди. Лейбниц ўз мактубларида Нютонни Аллоҳ тўғрисида ўта нотўғри тушунчага эга эканликда айблайди. Нютоннинг фикрича, «моҳир соатсоз уста» – Аллоҳ ўз «соат»ини яратиб қўйиб, сўнг уни эътиборсиз қолдирмайди, балки ўзи яратган нарсаларни янада мукаммаллаштиради, унинг ҳаётий фаолиятини доимо қўллаб-қўлтиқлаб, назорат қилиб боради. Лейбницнинг фикри эса аксинча эди. Шу сабабли Ньютон ва Кларк Лейбницни Аллоҳни “ялқов ҳукмдор”дай таърифлаганликда айблашади. Гўёки Лейбниц назарда тутган яратувчи қачонлардир дунёни яратиб қўйиб, сўнг у дунёга бутунлай бефарқ қарайдиган ҳукмдорга ўхшармиш [3].

Эътибор бериб қаралса, бу ерда гап илоҳийликнинг моҳиятини икки хил тушуниш ҳақида борапти. Биринчи ҳолда илоҳийлик тушунчаси дунё ўзгармас ва мустабид қонунларга бўйсунди ҳамда у вақт жараёнида кескин ўзгаришларга учрамайди, деган фикрга бориб тақалади. Иккинчи ҳолда эса илоҳийлик дунё маълум қонунларга бўйсунди, лекин у вақт жараёнида ўзгаришларга учраши мумкин, деб тушунтирилади. Маълум маънода, биринчи вазиятда илоҳийлик статик ҳолда талқин қилинса, иккинчи вазиятда эса динамик ҳолда талқин қилинади.

Классик фан ва ҳозирги замон фани ўртасидаги фарқларга ҳамда бугунги кунга янги методологик принциплар зарурлиги ҳақидаги масала долзарб ҳисобланади.

Классик фаннинг фикрича, дунёнинг асосида турғун динамик системалар ётади. Турғун динамик системалар бўйсунадиган принциплар детерминизм ва такрорланувчанлик. Турғун динамик системаларда қонунлар ўзгармас ва мустабид, жараёнлар эса такрорланувчан. Турғун динамик системаларда цикллар бир – бирига айнан мос келади.

Ҳозирги замон фанининг ютуқлари турғун динамик системалар ҳақидаги классик фикрларни бир мунча ўзгартиришимиз зарурлигини исботлади. Қуйидаги дилемманинг ўзиёқ турғун динамик системалар тўғрисидаги тушунчаларни кескин ўзгартириб юборади. Эътибор берилса, бир томонда бир йўла бир умрга тўғрилаб қўйилган соат механизмига ўхшаш ташқи дунё турса, иккинчи томонда эса бири иккинчисига ўхшамаган, бетакрор бўлган, маълум ҳолатларда танлаш эркинлигига эга бўлган одамзод туради. Борлиқнинг бу икки қирраси ўртасида турғун динамик системалар эмас, балки нотурғун динамик системалар мавжуд бўлади. Ниҳоят ҳозирги замон фанининг борлиққа нисбатан бўлган бутунлай бошқа муносабати масаласига етиб келдик. Бу янги муносабат нуқтаи - назаридан дунё нотурғун динамик системалардан иборат деб қаралади. Турғун динамик системаларни ўрганишга татбиқ қилган принциплардан воз кечмасак бўлмайди. Чунки нотурғун динамик системаларни эски методологик принциплар орқали ўргансак, бу системалар ҳақида нотўғри хулосалар ясашимиз мумкин.

Нотурғун динамик системага таъриф берилса, у - конунлар ва коидалар маълум ўзгаришларга учрайдиган, ўша конунларнинг сақланишига қараб келажакни башорат қилиш мумкин бўлмаган, системада содир бўладиган жараёнлар эса ҳеч қачон айнан такрорланмайдиган, балки ҳар бир янги циклда маълум ўзгаришга учрайдиган, кўпроқ мукамалликдан, гармониядан эмас, балки номукамалликдан, дисгармониядан дунёга келадиган системадир.

Ҳозирги замон фани инқилобий даврни бошдан кечирмокда. Француз математиги Анри Пуанкаре ва совет олими Андрей Колмагоров томонидан ишлаб чиқилган динамика тушунчаси фандаги эски қарашларни остин-устин қилиб юборди. Инқилобий давр деб нимани назарда тутаямиз? Метеролог Эдвард Лоренцнинг кашфиёти фанда янги даврни бошлаб берди, десак хато қилмаймиз. Э. Лоренцнинг аниқлашича, умумий ҳисоб нуктасига эга бўлган температуранинг иккита вақтли қатори бутунлай турли натажаларни бериши мумкин экан. Бу - нотурғун динамик системаларнинг хусусияти. 5 млн. йилдан кейинги Ер сайёрасининг ҳолатини башорат қилиш мумкин. Чунки ўзга сайёраларнинг таъсирини ҳисобга олмасак, Ернинг қуёш атрофидаги ҳаракати турғун динамик системалар принциплариға мос тушади. Иқлим ҳақида гапирганда эса нисбатан қисқа даврга башорат қилишимиз мумкин. Чунки бу ерда гап нотурғун динамик системалар ҳақида бораяпти [3].

Демак, дунё нотурғун динамик системалардан иборат экан. Агар юқоридаги фикрларни ёш босқичлари нуктаи – назаридан таҳлил қилсак, қуйидаги мулоҳазаларни ўртага ташлашимиз мумкин бўлади. Агар биз ёш босқичларининг тартибли алмашинувини турғун динамик система деб қарасак, ҳар бир одамда ҳам, ҳар бир авлодда ҳам филогенетик программа тўлиқ, аниқ ва ўзгармаган ҳолда сақланиши керак. Агар биз ёш босқичларини нотурғун динамик система деб қарасак, филогенетик программа авлоддан авлодга, одамдан одамга ўзгаришга учраб боради, деган фикрга қилишимиз керак бўлади. Этнографик кузатишлар қадимдаги аجدодларимизда ёш босқичларидан бири бўлган - ёшлик босқичи учрамаслиги, улар ўсмирликдан тўғридан-тўғри

етукликка ўтганлигини аниқлади. Демак, ёш ўзгаришлари нотурғун динамик система экан.

Нобель мукофоти совриндори Илья Пригожин шундай деб ёзади: «Классик фанда тартиб мувозанатни, тартибсизлик эса мувозанатсизликни келтириб чиқаради, деб ҳисобланарди. Бугунги кунга келиб, улар жойларини алмаштирдилар. Мувозанатсизлик мувозанатдан ҳам мукамалроқ структураларни яратаяпти»[2;11].

Юқоридаги ҳолатлар классик фаннинг асосида ётган детерминизм (барча воқеа ва ҳодисаларнинг сабабли ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги таълимот) ва такрорланувчанлик сингари методологик принципларни қайтадан кўриб чиқишга асос бўлади. Инглиз ёзувчиси, Нобель мукофоти савриндори Вильям Голдинг таъкидлаганидек, детерминизм маданиятнинг ҳалокатиға ўхшаб кетаяпти.

Париждаги Илмий тадқиқотлар Миллий маркази назарий физики Басараб Николеску реалликни тушунтиришнинг икки концепцияси тўғрисида ёзади. Унинг фикриға кўра, биринчи концепция реалликни объектив тушунтиради, яъни бунда инсон ташқи реалликнинг “ҳукмдори” сифатида талқин қилинади. Иккинчи концепция эса реалликни субъектив тушунтиради, яъни бунда инсон реалликнинг ягона манбаи ҳисобланади. Моҳиятан уларнинг иккаласи ҳам инсониятга нисбатан реалликнинг ўзгармас ва мутлоқ маркази сифатида берилган муносабатдан келиб чиқади. Басараб Николеску учинчи ёндашувнинг ҳам мавжудлиги ҳақида шундай деб ёзади: “Бироқ учинчи ёндашув ҳам мавжуд бўлиб, у ҳозирги замон илмий билишиға мос тушади. Реаллик атроф муҳит ва инсоният ўзаро таъсирларининг натижаси бўлиб, улар реалликнинг икки жиҳати ҳисобланади. Айнан мазкур ўзаро таъсир ҳақида ҳозирги замон илмий фактлари гувоҳлик беради”[1:25].

Ҳозирги замонға мос методологик принциплар ишлаб чиқилиши керак. Турғун ва нотурғун динамик системалар ҳақидаги фикрлар бевосита умумий методологияға бориб тақалади[4]. Шу ўринда таъкидламоқчи эдикки, нотурғун динамик системалар ҳақидаги фикрлар илоҳийлик ғоясига заррача путур етказмайди, балки бу ғояға янгича сайқал беради.

Умуман айтганда, илоҳийлик ғояси дунёқараш билан чамбарчас боғлиқ. Шу пайтгача дин фан тараққиётиға салбий таъсир

қилмаган. Аксинча, диннинг ўзи “бешиқдан қабргача илм излаш”га қақирган. Фақат совет атеизми фан билан динни сунъий ҳолда бир - бирига қарама – қарши қўйди. Натижада фанда иймонсизлик, эътиқодсизлик ва ахлоқсизлик илдиз отди. Шунинг учун илоҳийлик ғоясини методологик принцип сифатида киритиш ҳақида ўйлаб кўриш пайти келди. Дарҳақиқат, дин психологияси, тасаввуф психологияси сингари фанлар учун бу принцип махсус методологик принцип сифатида қабул қилинса бўлади.

Илоҳийлик принципи деган сўзни эшитиб, чўчиб кетмаслик керак. Эски стереотипларнинг таъсирига тушиб қолмаслик лозим. Аввалом бор, бу терминнинг замирига қандай фикр жойлашганини билиб олмақ жоиз.

Биринчидан, “илоҳийлик” деганда инсоний билимларнинг нисбий эканлигини билиш шарти ётади. Бу шарт бўйича ҳар қандай олим ўзи қилган кашфиётининг мукаммал эмаслигини, очган қонуниятининг ўзгарувчан эканлигини ва умуман ҳар қандай кашфиёт аслида фақатгина инсоният ақли-заковати учунгина кашфиёт эканлигини тан олиш ётади.

Иккинчидан, “илоҳийлик” деганда Яратувчи томонидан яратилган бу оламнинг мукаммал тартибот асосида яратилганлигини тан олиш ётади.

Учинчидан, (бу энг муҳими), ҳар қандай тадқиқотчи дин психологиясига, тасаввуф психологиясига ва шунга ўхшаш диний масалаларга бағишланган тадқиқотларни Аллоҳнинг бирлиги, борлигини тан олган ҳолда ўтказиш, шунга эътиқод қилиш тушунилади.

Қўйида илоҳийлик принципига амал қилинмаган ҳолда ўтказилган тадқиқотлар таҳлилларга, фикрларга эътибор қаратилади.

ХУЛОСА

Маълумки, мустақиллик шарофати билан бугунги кунда буюк юртдошларимизнинг шахсиятига, қарашларига, жаҳон фан ва маданиятига қўшган ҳиссасига эътибор кучайди. Дарҳақиқат, Ҳаким ат-Термизий, Имом Бухорий, Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абдуҳолик Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Мотурудий, Бурҳониддин Марғиноний, Мирзо

Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий сингари юзлаб улуғларимиз нафақат Марказий Осиё, балки жаҳон фан ва маданиятининг пешқадамлари ҳисобланишади.

Эътиборли бир ҳолат шундан иборатки, психологиянинг турли хил йўналишларида илмий тадқиқот олиб бораётган тадқиқотчилар ўз мавзулари нуктаи назаридан туриб буюк мутафаккирларнинг асарларини психологик жиҳатдан тадқиқ ва таҳлил қилмоқдалар. Бу миллат, халқ буюкларини ижобий кўринишда ўрганишга маълум маънода қаршилиқ қилиниб келинган яқин келажакка нисбатан фанда тезлик билан илдамлаб кетиш ҳисобланади. Бу том маънода мустақиллик шарофатидир.

Бироқ амалга оширилаётган психологик таҳлилларнинг сифат ва самарасига диққат қаратилса, одамни ранжитадиган ҳолатлар ҳам кўзга ташланиб қолмоқда. Юқорида номлари зикр этилган буюкларимиз асарлари, таълимот ва қарашлари психологик жиҳатдан таҳлил қилингандаги сохталиклар, бир ёқламаликлар, “хўжақўрсинга” амалга оширилган таҳлиллар, биринчи манбадан фойдаланмасликлар, таҳлилда кўпроқ муаллифнинг эмас, ўзининг шахсий хулосаларини илгари суришликлари сингари салбий ҳолатлар кузатилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Николеску Басараб. Наука и традиция. “Две спицы одного колеса”// Курьер. Стр. 25-29.1986. декабрь.-25-бет.
2. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с. – 11-бет.
3. Пригожин И. Определено ли будущее. — Ижевск: ИКИ, 2005. — 240 с. 9-13 с.
4. Чернавский Д.С. Синергетика и информация (динамическая теория информации). — 2-е изд., испр. и доп.. — М.: [Едиториал УРСС](#), 2004. — 288 с.